

ODRŽIVI RURALNI TURIZAM KAO FAKTOR RAZVOJA RURALNIH PODRUČJA: PRIMER SRBIJE

Emilija Manić

Ekonomski fakultet Univerzitet u Beogradu

Kamenička 6, 11000 Beograd, Srbija

geografija@ekof.bg.ac.rs

Ruralni razvoj fokusiran je na poboljšanje ukupne konkurentnosti ruralnih područja, unapređenje njihove tržišne orijentacije, kao i na razvoj njihove ekonomske infrastrukture. Ruralna područja su najčešće slabo razvijene depopulacijske oblasti, sa malim udelom zaposlenog stanovništva u ukupnoj populaciji i visokim stepenom siromaštva. Današnja konkurentna ekonomija zahteva balans između dominantne poljoprivredne proizvodnje sa jedne strane i drugih ekonomskih aktivnosti, zaštite životne sredine i socijalnog razvoja sa druge strane. Zbog toga se ruralni turizam smatra jednim od ključnih faktora ekonomskog i društvenog razvoja ruralnih oblasti, ali i rešenje problema nezaposlenosti u ruralnim oblastima.

Rad pruža ocenu razvoja ruralnog turizma Srbije kroz analizu ruralnih turističkih proizvoda i prioritizacije turističkih klastera, ali u kontekstu analize ekonomskog statusa ruralnih prostora Srbije. Iako se ruralni turizam u Srbiji suočava sa brojnim izazovima, on se ipak smatra jednim od instrumenata revitalizacije seoskih područja i podizanje njihove ukupne konkurentnosti.

Ključne reči: ruralni turizam, ruralni turistički klasteri (RTCs), održivi razvoj, tržište rada

SUSTAINABLE RURAL TOURISM AS A DEVELOPMENT FACTOR OF RURAL AREAS: THE EXAMPLE OF SERBIA

Emilija Manić

Faculty of Economics, University of Belgrade

Kamenička 6, 11000 Belgrade, Serbia

Rural development is focused on improvement of overall competitiveness of rural areas and their market orientation, as well as the development of their economic infrastructure. Rural areas are usually poorly developed depopulative areas, with small share of employed population in total population and with high level of poverty. Today's competitive economy requires a balance between the dominant agricultural production on one side, and other economic activities, environmental protection and social development on the other side. Therefore, rural tourism is considered as one of the key factors of economic and social development of rural areas, but also as the solution to the problem of unemployment in rural areas.

The paper provides an assessment of Serbia's rural development through the analysis of rural tourism products and prioritization of tourism clusters, but in the context of the Serbia rural areas economic status. Although rural tourism in Serbia is facing with many challenges, it is still considered as one of the instruments for revitalization of rural areas and increasement of their overall competitiveness.

Key words: rural tourism, rural tourism clusters (RTCs), sustainable development, labor market

UVOD INTRODUCTION

Ruralne oblasti su generalno slabo naseljeni prostori, sa izraženom depopulacijom stanovništva i negativnim migracionim saldom. Ekonomska aktivnost je u takvom okruženju najčešće u silaznom trendu, a neretko su prisutne i ekološke promene manifestovane u vidu negativnih posledica prekomerne eksploatacije prirodnih resursa. Kako bi se zaustavila dalja degradacija i slabljenje ruralnih područja, kreiraju se razvojne strategije bazirane na konceptu održivog razvoja, pri čemu se nastoje zadovoljiti potrebe ključnih interesnih grupa (loklanog stanovništva i zajednice, zainteresovanih ulagača kapitala, države), (Butler et al. 1998, Knowd 2006, Naah & Martin 2003). Ruralne oblasti su prava suprotnost onome što se danas naziva moderan način života (povećani stres, umor, nepravilna ishrana i zagađena životna sredina). Sve to kod savremenog čoveka iziskuje potrebu da se tokom svog odmora okreće prirodi i ekološki čistim područjima. Istovremeno, tempo života i rada nameću sve kraće, a češće odmore, uz povećana očekivanja turista. Zato se savremeni turisti sve više okreću destinacijama koje su različite od njihovog svakodnevnog okruženja, u kojima mogu da iskuse ono čega nemaju u svom životnom prostoru, očekujući, međutim, prostore sa dobrom infrastrukturom, kvalitetnim smeštajnim kapacitetima i uslugama, i turističke proizvode koji mogu da zadovolje njihov sve probirljiviji ukus. Sveobuhvatan odgovor na takve potrebe turista, ali i lokalne zajednice daju proizvodi ruralnog turizma.

Ruralni turizam se smatra, ne samo vrstom turszma, već i svojevrsnim instrumentom razvoja ruralnih oblasti (Sorensen & Epps 1996), njihove revitalizacije i povećavanja atraktivnosti (Murphy & Murphy 2001, Hakkarainen & Seija 2008). Slobodno vreme, rekreacija i turizam u ruralnim oblastim se posmatraju kao novi pristup u razvoju seoskih područja i to, krećući se od koncepta u kome je lokalna zajednica usmerena ka proizvodnji, ka konceptu gde se akteri usmeravaju ka potrošnji (Wahab & Pigram 1997). Veliki je broj studija koje se bave ruralnim turizmom i njegovim uticajem na ekonomski razvoj datog prostora (Cohen 1993, Lash & Urry 1994, Hunter 1995, Selwyn 1996, Turnock 2002, Walmsley 2003, Robinson & Boniface 1999, Swarbrooke 1996, Russo 2005). U zemljama u razvoju ova vrsta turizma se smatra jednim od pristupa u uravnoteživanju regionalnog razvoja unutar nacionalnih granica (Hall 1998, Mafunzwaini & Hugo 2005). Sa druge strane, u razvijenim društvima, ruralni turizam se smatra izvorom prihoda lokalne zajednice i jedan od pravaca divresifikacije ekonomskih aktivnosti ruralnih prostora (Clark & Chabrel 2007). Ipak, ono što obe grupe zemalja ističu u svojim strategijama jeste činjenica da se ruralni turizam mora bazirati na konceptu održivog razvoja i dobre upravljačke politike (Cronin 1990, Karpowicz 1993, Hall & Kinnaird 1994). Ruralni turizam treba da doprinese ekonomskom i socijalnom razvoju sesokih područja, a ne njihovom dodatnom urušavanju (ekološkom ili socijalnom) (Tisdell 2000). Zato se veoma često govori o integralnom ruralnom turizmu (IRT) kao najboljem pristupu (Jenkins & Oliver 2001, Saxena et al. 2007, Petrou et al. 2007). IRT na najbolji način integriše prirodne i antropogene turističke resurse, turističku infrastrukturu i suprastrukturu sa jedne strane, sa lokalnom zajednicom, njenom ekonomijom i okruženjem, sa druge, gradeći pri tom konkurentan proizvod (Bousset et al. 2007). Ovakav pristup omogućava najviši stepen zadovoljenja potreba i zahteva svih zainteresovanih grupa u ruralnom prostoru, ostvarujući pri tom sopstvene ciljeve i štiteći životnu sredinu (Bryden et al. 2002).

RURALNI PROSTOR SRBIJE RURAL AREA OF SERBIA

Republika Srbija nema zvaničnu definiciju ruralnih područja, već se ruralnim područjima smatraju delovi zemlje koji ne spadaju urbane (podela na urbane/ruralne prostore je u suštini zasnovana na opštinskim odlukama). Svakako da u zavisnosti od definicije ruralnosti, odnosno indikatora koje uzimamo u obzir prilikom klasifikacije, možemo izdvojiti više varijanti podele teritorije Srbije na ruralne regione (Bogdanov i Stojanović 2006, Plan strategije ruralnog razvoja 2009-2013). Prema OECD kriterijumima (gustina naseljenosti ispod 150 st/km²), skoro polovina ukupne populacije Srbije živi u ruralnim područjima (42% od ukupnog broja stanovnika), nastanjujući skoro tri četvrtine nacionalne teritorije (Jovanovic & Manic 2012).

Tab. 1. Osnovni pokazatelji razvijenosti ruralnih područja Srbije
Table 1. Basic development indicators of the rurals areas in Serbia

	Republika Srbija*	Ruralna područja*
Geografski indikatori		
Površina, km ²	88.361	65.952
Broj naselja	4.715	3.904
Gustina naseljenosti, st/km ²	96,74	63,10
Stanovništvo i ljudski kapital		
Broj stanovnika (2002)	7.498.001	4.161.660
Broj stanovnika (2011)	7.186.862	3.786.536
Migracioni saldo	1,48	-0,14
Učešće stanovništva mlađeg od 15 godina (%)	15,69	16,17
Učešće stanovništva starijeg od 65 godina (%)	16,54	17,49
Obrazovna struktura stanovništva starijeg od 15 godina		
% bez formalnog obrazovanja	21,84	28,19
% sa osnovnom školom	23,88	26,69
% sa srednjom školom	41,07	36,09
% sa visokim i višim obrazovanjem	11,03	6,95
% nepoznato	2,18	2,07

Izvor: Nacionalni program ruralnog razvoja 2011-2013, "Službeni glasnik RS", br.79/11, 2011.

*Podaci za KiM nisu uključeni u analizu usled nedostatka pouzdanih podataka

Srbija je, slično kao i druge zemlje centralne i istočne Evrope, prošla period snažnog trenda demografskog pražnjenja ruralnog prostora i intenzivne industrijalizacije u periodu posle Drugog svetskog rata. Taj proces stagnira tokom devedesetih godina XX veka (ispražnjen „demografski rezervoar“ u ruralnim područjima i nastupajuća ekonomska i društvena kriza), da bi tokom poslednje decenije bile primetne i reverzibilne migracije na realciji selo-grad (to još uvek nije trend koji je rezultat poboljšanja uslova života na selu, već posledica ekonomske krize u drugoj polovini prve decenije XXI veka). Država Srbija, međutim, nije imala spreman odgovor na tako snažan demografski odliv stanovništva iz ruralnih područja tokom XX veka. To je za posledicu ostavilo brojne probleme sa kojima se Srbija trenutno suočava u ruralnim oblastima: demografsko pražnjenje i starenje, nizak stepen diversifikacije privrednih delatnosti i nedostatak prilika za zapošljavanje, dominantna poljoprivreda koja se odlikuje niskom produktivnošću, visoke stope nezaposlenosti i veoma loša obrazovna struktura poljoprivrednog stanovništva, opadanje kapaciteta prehrambenog

industrijskog sektora, veoma loša infrastruktura, nisko učešće ruralnih oblasti u ukupnom BDP u državi.

Tab. 2. Osnovni privredni pokazatelji razvijenosti ruralnih područja Republike Srbije
Table 2. Basic economic development indicators of rural areas in Republic Serbia

	Republika Srbija*	Ruralna područja*
Privredna struktura		
DP/capita	137	375
DP/capita (Srbija=100%)	100	273,04
Struktura DP		
% primarni sektor	19,33	32,48
% sekundarni sektor	39,48	41,12
% tercijarni sektor	40,79	26,06
% javni sektor	0,40	0,34
% Poljoprivreda, lovstvo, šumarstvo i vodoprivreda	16,33	29,81
Produktivnost u primarnom sektoru (Srbija = 100%)	100	87,38
Produktivnost u sekundarnom sektoru (Srbija = 100%)	100	74,93
Produktivnost u tercijarnom sektoru (Srbija = 100%)	100	62,48
Zaposlenost		
Sektorska struktura zaposlenosti		
% primarni sektor	23,36	32,98
% sekundarni sektor	30,08	30,69
% tercijarni sektor	24,82	18,60
% javni sektor	18,94	14,84
% nepoznato	2,80	2,89
Stopa aktivnosti	53,76	53,81
Stopa zaposlenosti	41,81	42,18
Stopa nezaposlenosti	22,22	21,32
Stopa nezaposlenosti kod žena	24,22	23,44

Izvor: Nacionalni program ruralnog razvoja 2011-2013, "Službeni glasnik RS", br.79/11, 2011.

*Podaci za KiM nisu uključeni u analizu usled nedostatka pouzdanih podataka

Privredna struktura ruralnih područja Srbije veoma zavisi od primarnog sektora, pre svega poljoprivrede i zasnovana je još uvek na iscrpljivanju prirodnih resursa. Nepovoljni demografski trendovi za posledicu imaju nepovoljnu obrazovnu strukturu, koja ne može da ispuni zahteve tržišta rada (vrlo niska diversifikovanost aktivnosti ruralnog stanovništva). Visoke stope nezaposlenosti u ruralnim područjima posledica su opšteg ekonomskog stanja države, ali i specifičnosti ruralnih prostora (stopa nezaposlenih do 25 godina starosti trostruko je veća u ruralnim regionima u poređenju sa republičkim prosekom). Infrastrukturna opremljenost ruralnih područja u Srbiji je takva da oko 80% sela ima pristup osnovnim uslugama kao što su: putna mreža, struja, telefonska mreža (fiksna i mobilna). Međutim, sistemi vodosnabdevanja, gasovod, kanalizacija i deponije smeća mnogo su manje zastupljeni (stanovništvo ovih prostora upravo komunalnu infrastrukturu često navodi kao daleko prioritetnije potrebe od ekonomskih problema). Iako veoma raznovrstan, ruralni prostor Srbije je klaster-analizom tipološki podeljen na četiri homogene grupe opština (Nacionalni program ruralnog razvoja od 2011-2013):

- Tip 1: Visokoproduktivna poljoprivreda i integralna ekonomija – obuhvata prostor Vojvodine i oblasti oko Save i Dunava, a odlikuje se nešto povoljnijim trendovima u odnosu na preostale grupe (demografski i ekonomski trendovi relativno stabilni, poljoprivreda je visokoproduktivna i bolja je vertikalna povezanost poljoprivrede sa prehrambenim sektorom);
- Tip 2: Male urbane ekonomije sa intenzivnim radom u poljoprivredi – prostorno obuhvata opštine koje se protežu duž rečnih dolina i glavnih saobraćajnih pravaca koji se radijalno pružaju od Beograda ka Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji, Bugarskoj (grupisane oko gradova sa poljoprivredom koja je usmerena ka podmirivanju potreba urbanog tržišta, a inidkatori razvoja su uglavnom na nacionlanom proseku);
- Tip 3: Pretežno planinska ekonomija orijetisana na prirodne resurse – obuhvata opštine u Jugoistočnoj Srbiji, gde su izraženi negativni demografski i socioekonomski trendovi (inidkatori razvijenosti su daleko ispod republičkog proseka), a gde je prisutna veća koncentracija prirodnih resursa, neiskorišćenih i onih koji mogu biti osnov turističke aktivnosti;
- Tip 4: Veliki turistički kapaciteti i loša poljoprivredna struktura – predstavlja grupu opština skoncentrisanih u zapadnom delu Srbije i karakteriše se već pokrenutom turističkom aktivnošću (poljoprivredna aktivnost je veoma skromna i daleko ispod nacionlanog proseka).

Ruralna područja u Srbiji zauzimaju veliko prostranstvo nacionalne teritorije (skoro tri četvrtine), na kome živi značajan deo populacije koji se direktno ili indirektno bavi poljoprivredom. Zbog toga se ekonomski i društveni razvoj ovih prostora mora pažljivo planirati i njime se mora adekvatno upravljati. Prethodna analiza jasno ukazuje da postoje potencijali za intenzivnu poljoprivredu, ali i brojni problemi i prepreke na putu ka tom cilju. Istovremeno, stvaranje dodatnih izvora prihoda u ruralnim područjima mora se posmatrati kao jedno od rešenja, i to u onim segmentima koji nisu isključivo vezani za poljoprivrednu proizvodnju, već se na nju oslanjaju (turizam i rekreacija, lokalno i tradicionalno zanatstvo, ugostiteljstvo). U takvim okolnostima, posebno se ističe turizam, i to ruralni turizam, kao delatnost koja bi doprinela revitalizaciji i razvoju ruralnih područja, ali i smanjivanju postojećih regionalnih razlika u državi (Njegovan i Bošković 2008).

Bogatstvo, očuvanost i atraktivnost prirodnih resursa, veliki broj tradicionalnih poljoprivrednih domaćinstava, postepeni rast životnog standarda domaće populacije, kao i sve veći interes međunarodnog turističkog tržišta za doživljajima ruralnog turizma, prilično su čvrsta podloga za razvoj ruralnog turizma u celoj Srbiji, a posebno u njenom jugozapadnom i jugoistočnom delu. Među najkaraktersditičnijim turističkim proizvodima ruralnog turizma Srbije ističu se: agroturizam i ruralno iskustvo u seoskom okruženju na različitim lokacijama (zapadna i istočna Srbija), eko-ruralni turizam (pojedinačne destinacije na čitavom prostoru Srbije), kombinovani oblici ruralnog turizma i specijalnih interesa (biciklističke ture po ruralnim područjima, posete lokalnim seoskim manifestacijama).

Ruralni turizam u Srbiji i priroitizacija ruralnih turističkih klastera **Rural tourism in Serbia and prioritization of rural tourism clusters**

Analizirajući prirodne i antropogene tursitičke resurse na teritoriji Srbije, zaključuje se da ona poseduje značajan potencijal za razvoj ruralnog turizma (Jovanovic & Manic, Todorović i Bjeljac 2007, Živanović i Marijana 2006, Lazić 2007, Stojanović i Manić 2007,

2009). Međutim, nisu svi tursitički resursi podjednako važni za razvoj ruralnog turizma, a da bi se uopšte moglo govoriti o nekom ozbiljnom planiranju turističke aktivnosti, sem turističkih atrakcija, u obzir se moraju uzeti i elementi turističke infra i suprastrukture (Jovanovic & Manic 2012). Najvažnije tursitičke atrakcije u ruralnim područjima Srbije su: četiri nacionalna parka (Fruška gora, Đerdap, Tara i Šar-planina), veliki vodeni tokovi (Dunav kao međunarodni plovni put, reka Drina), već afirmisane i potencijalne razvojne planinske zone (Zlatibor i Zlatar, Golija, Valjevske planine), specifični oblici prirodnog nasleđa (Đavolja varoš).

Identifikujući najznačajnije turističke lokalitete/atrakcije, jedan od najvažnijih pravaca daljeg turističkog razvoja ruralnog prostora bilo bi kreiranje adekvatnih turističkih proizvoda ruralnog turizma. U tom kontekstu treba posmatrati i neophodnost izgrađenosti turističke infrastrukture (saobraćajna infrastruktura, komunalna opremljenost, smeštajni i ugostiteljski kapaciteti), kao i turističke suprastrukture (organizacije za upravljanje i planiranje turizma, promocija i marketing).

Posmatrajući smeštajne kapacitete ruralnih područja u Srbiji, zaključak koji se nakon opsežne analize nameće jeste da je neophodno buduće kapacitete projektovati tako da se oslone na postojeću tipologiju smeštajnih kapaciteta u ruralnim oblastima, sa tendencijom uvođenja novih standarda i oblika smeštaja (Strategija turizma Republike Srbije, Strategy for sustainable rural tourism development in Serbia). Fizički segmenti ovog dela turističkog proizvoda su veoma važni, ali kada je reč o ruralnom turizmu, daleko su značajniji oni „neopipljivi“ elementi koji se mogu svrstati pod kategoriju iskustva. To „iskustvo“ koje turista doživi konzumirajući dati proizvod u ruralnom okruženju velikim delom oslonjen je i na iskustvu koje doživi u autentičnim smeštajnim kapacitetima. Tu dolazimo i do trećeg segmenta u građenju turističkog proizvoda, a to jeste upravo iskustvo, doživljaj. Doživljaj je ono što turista na lokalitetu kupuje. Što je turistička atrakcija interesantnija/specifičnija i turistička infrastruktura izgrađenija, a iskustvo koje se doživljava intenzivnije, to je uspešnost prodaje turističkog proizvoda veće.

Analizirajući stranu turističke ponude ruralnog turizma, nemoguće je neosvrnuti se ni na stranu turističke tražnje. Glavni tržišni segmenti ruralnog turizma jesu: porodice sa decom, bračni parovi bez dece (penzioneri), individualci/grupe koje dolaze radi aktivnosti i posebnih interesa (biciklizam, jahanje, lov, ribolov, umetnici, posmatrači prirode). Tipični ruralni turista je osoba koja je dosta putovala po svetu, visoko je obrazovana i vrlo zainteresovana za kulturu, ekologiju, a često i za gastronomiju (posebno vina). Ruralni turisti su najčešće stari između 40 i 50 godina i žive u urbanom području koje je od željene destinacije udaljeno od 2 do 3 sata vožnje automobilom. Najčešće je dužina boravka u ruralnom okruženju vikend, a ređi su duži boravci (mogu da traju i do 10 dana). Neka od istraživanja pokazuju da su za ruralni odmor tipične sledeće aktivnosti: uživanje u ruralnoj scenografiji (75%), gastronomija (70%), odlazak na jezera i reke (58%), obilazak istorijskih i kulturnih atrakcija (41%), ribolov-lov-ploviti čamcem (32%), biciklizam-jahanje-planinarenje-pešačenje (24%) (Đurić i Cvejić 2011).

U Srbiji su tursitički proizvodi ruralnog turizma pozicionirani kao presek nekoliko segmenata: ponude seoskog turizma, agroturizma i farmi, događaja vezanih za ruralni prostor, tradicije i ruralne gastronomije (Strategy for sustainable rural tourism development in Serbia). Srbija se u tom smislu može pozicionirati kao jedinstvena destinacija ruralnog turizma, oslonjena ne samo na prirodno i kulturno nasleđe, već na emcionalni doživljaj ruralnog okruženja koji se intenzivira kroz interakciju između turista, ruralnog okruženja i lokalne zajednice. Kao važan segment adekvatnog pozicioniranja ruralnog turističkog

proizvoda na tursitičkom tržištu (domaćem ili stranom) jeste i uspostavljanje prioriteta razvoja, a kroz određivanje ruralnih turističkih klastera (eng. *Rural tourism clusters* - RTCs).

Standardna metodologija ocenjivanja različitih regiona u kontekstu razvoja ruralnog turizma podrazumeva kombinaciju valorizacije fizičkih („hardver“) i nematerijalnih („softver“) aspekata datog prostora. Fizički elementi obuhvataju materijalnu dimenziju destinacije (ono što turista može videti, dodirnuti, čuti, osetiti). Nematerijalni elementi obuhvataju one elemente destinacije koje turisti konzumiraju kroz svoj doživljaj prostora (oni su posebno važni u kreiranju jedinstvenosti i posebnosti destinacije na turističkom tržištu). Istraživanja na svetskom tržištu pokazuju da doživljaj i lična povezanost sa destinacijom igraju ključnu ulogu u privlačenju turista i njihovom ponovnom vraćanju destinaciji (boraveći na destinaciji turisti imaju sopstvene doživljaje i stvaraju sopstvene uspomene koje ih ponovo vraćaju tom prostoru).

Klasterizacija ruralnog prostora Srbije za potrebe razvoja ruralnog turizma podrazumeva određivanje klastera koji imaju različite razvojne periode: kratkoročni (3-5 godina), srednjeročni (5-10 godina) i dugoročni (preko 10 godina), i to u dve faze određivanja prioriteta razvoja (prva faza koja rezultira inicijalnim klasterima (RTCs) i grupama ruralnih klastera – (eng. *Rural tourist cluster groups* – RTCGs) i druga faza čiji rezultat su finalni klasteri) (Strategy for sustainable rural tourism development in Serbia).

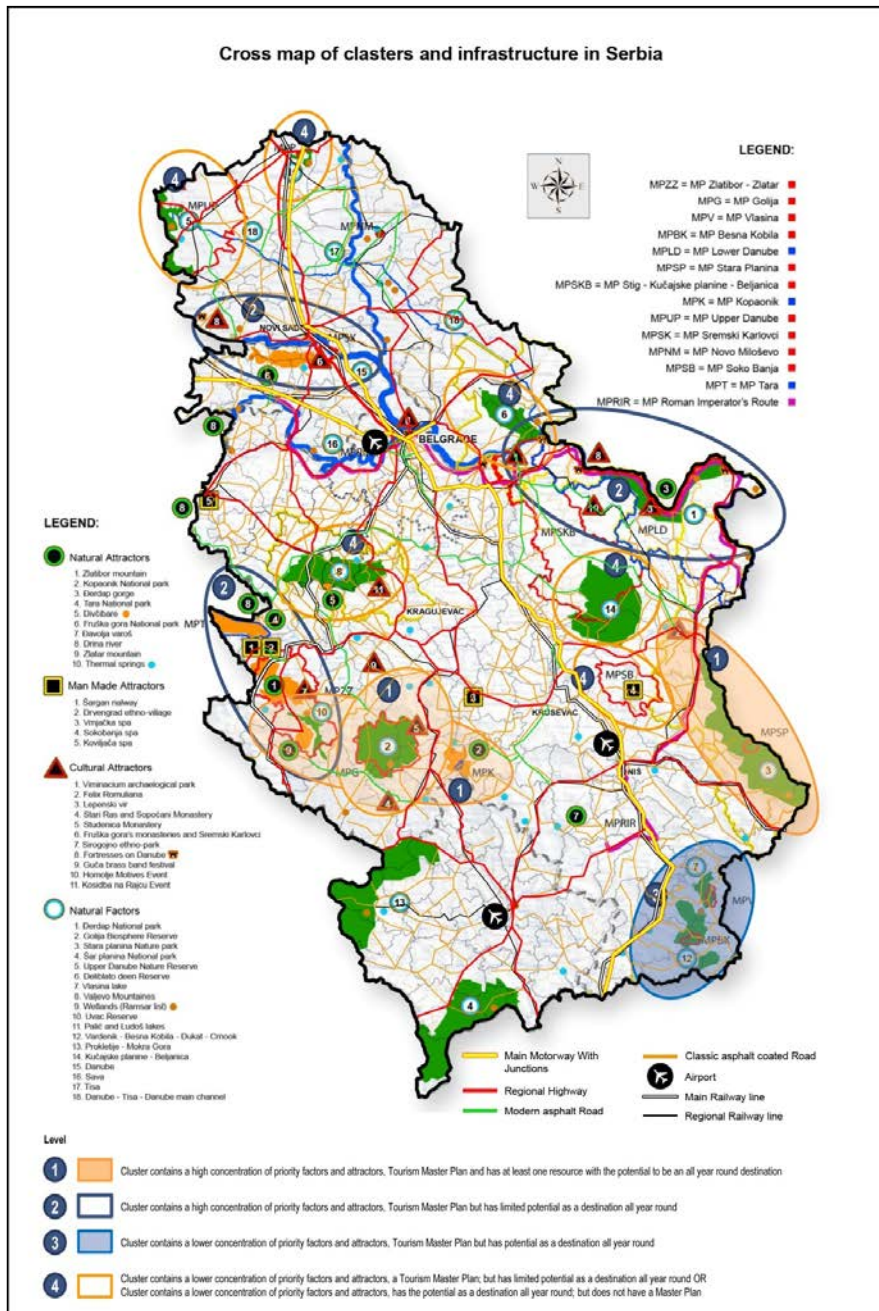
Analiza distribucije i udaljenosti tursitičkih resursa predstavlja početni korak u procesu klasterizacije ruralnog prostora (inicijalni klasteri su zapravo rezultat koncentracije tursitičkih resursa). Potom se klasteri ocenjuju sa aspekta njihove sezonalnosti i potencijala da postanu celogodišnje destinacije (u ruralnom prostoru Srbije izdvojeno je 14 takvih klastera organizovanih u četiri nivoa). Izdvajanje grupa ruralnih turističkih klastera (RTCGs) kojih je u Srbiji četiri, rukovodeći se faktorom geografske udaljenosti, predstavlja poslednju etapu prve faze klasterizacije.

Centralna i zapadna Srbija pokazuju najviši tursitički potencijal u smislu privlačne moći turističkih resursa i mogućnosti razvoja celogodišnje turističke sezone (raznovrsnost prirodnog i kulturnog nasleđa). Druga grupa klastera jeste ona koja se odnosi na teritorije Južnog Banata, Donjeg Podunavlja (Đerdapska klisura) i delova Istočne Srbije (velika raznovrsnost turističkih atrakcija, ali ne i tako visok stepen mogućnosti razvoja celogodišnje sezone). Treću grupu ruralnih tursitičkih klastera predstavlja Istočna Srbija koja poseduje atraktivno prirodno nasleđe, ali ne i posebno istaknuti „tursitički anker“ (neku glavnu tursitičku atrakciju koji bi inicijalno privukao veliki broj turista).

Poslednju grupu tursitičkih klastera predstavlja Vojvodina koja poseduju turističke resurse, ali koji nisu visoko koncentrisani kao kod preostalih grupa. Sama finalizacija prioritizacija ruralnih turističkih klastera podrazumeva uvezivanje definisanih klastera i grupa klastera sa nekoliko drugih kriterijuma (infrastruktura, blizina emitivnih tržišta, distribucija nezaposlenosti, ponuda ugostiteljskih kapaciteta, iskustvo u turizmu i ruralnom turizmu).

Analizirajući grupe tursitičkih klastera nakon finalne faze, može se zaključiti da najveći potencijal da izgrade lanac vrednosti i povrate uložena sredstva imaju prava i četvrta grupa ruralnih turističkih klastera (Centralna i Zapadna Srbija i Vojvodina), dok su druge dve grupe u nešto lošijem položaju.

Karta 1: Ruralni turistički klasteri (RTCs) i grupe ruralnih turističkih klastera (RTCGs) u Srbiji
Map 1: Rural tourism clusters (RTCs) and rural tourism cluster groups (RTCGs) in Serbia

Izvor: Jovanovic V., Manic E., 2012: Evaluation of Sustainable Rural Tourism Development in Serbia, *Scientific Annals of the Danube Delta Institute*, vol. 18, pp. 285 – 294,

Tab. 3. Rezultat druge faze u prioritizaciji grupa ruralnih turističkih klastera (RTCGs)
Table 3. The result of second phase in prioritizing groups of rural tourism clusters (RTCGs)

	Druga faza					
	Dostupnost	Blizina tržišta	Nezaposlenost	Usluge	Iskustvo u turizmu	Prosečna ocena
RTCG1	1	1	1	1	1	1
RTCG2	3	1	5	5	3	3,4
RTCG3	5	3	1	5	5	3,8
RTCG4	1	1	1	1	1	1

Izvor: Jovanovic V., Manic E., 2012: Evaluation of Sustainable Rural Tourism Development in Serbia, Scientific Annals of the Danube Delta Institute, vol. 18, pp. 285 – 294,

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA CONCLUSIONS

Iako je Srbija u više navrata poljoprivredu proklamovala za jednu od strateških grana razvoja, a turizam kao jednu od privrednih grana na koje u budućnosti ozbiljno računa, ni u jednoj od ovih delatnosti nisu učinjeni oni naponi koji bi doveli do konkretnih i vidljivih rezultata. Pomaka ima, naročito ih je bilo tokom poslednjih godina u sektoru turizma, gde se intenzivno radilo na uspostavljanju određenih organizacijskih i upravljačkih modela kao i izgradnje turističke infrastrukture. Međutim, kada je u pitanju turizam u ruralnom prostoru, situacija nije tako sjajna.

Ruralni turizam predstavlja danas u svetu jedan od rastućih turističkih proizvoda koji se razvija zahvaljujući sve većoj tražnji, ali i mogućnosti da se može razvijati u različitim pravcima (kombinujući se sa mnoštvom drugih turističkih proizvoda). Svetska turistička organizacije je u svojim analizama “prepoznala” Srbiju kao područje koje poseduje potencijal za razvoja ruralnog turizma, posebno seoskog turizma (najveći deo prostora Srbije jeste ruralni prostor). Da je reč o proizvodu koji nije nepoznat u Srbiji govore u prilog i podaci o tome da je osamdesetih godina XX veka u Srbiji bilo oko 50 sela koja su imali razvijenu turističku ponudu i u kojima je bilo oko 800 domaćinstava sa oko 3000 registrovanih ležajeva. Međutim, ruralni turizam kao turistički proizvod u Srbiji danas još uvek nije razvijen.

Klaster analiza ruralnog turističkog prostora Srbije ukazala je na pozitivan uticaj turizma na ukupan društveni, a posebno socijalni i ekonomski razvoj ruralnog područja. To se može sagledati u nekoliko kategorija: balansiranje neravnomernog regionalnog razvoja, povećanje zaposlenosti, usporavanje negativnih populacionih trendova, povećanje dostupnosti obrazovanja, održavanje i negovanja tradicije i kulture. Međutim, ona je istovremeno ukazala i na nekoliko kategorija problema: problemi u vezi smeštajnih kapaciteta, problemi u vezi sa sektorom usluga, mali investicioni kapacitet prostora, neadekvatna promocija i neadekvatna radna snaga. Prevazilaženje datih poteškoća moguće je kroz sistemski rešenja i u okviru jedne šire akcije razvoja poljoprivrede, turizma i pratećih delatnosti na ruralnom prostoru. Dakle ruralna područja se moraju posmatrati kao celine na kojima je raznovrsna delatnost integrisana i neodvojiva. Uloga države mora biti usmerena ka kreiranju boljih uslova života lokalnog stanovništva u ruralnim područjima, a kroz mere koje zakonska i planska regulativa donose u pojedinačnim sektorima (poljoprivredi, prostornom planiranju, turizmu, trgovini). U tom kontekstu treba posmatrati i razvoj ruralnog turizma, koji mora biti dobro strukturiran. Njegovim razvojem podiže se nivo kvaliteta života lokalne zajednice, ali se u njega moraju inkorporirati i instrumenti zaštite prirodnog i kulturnog nasleđa. Zaštićeni prostori u ruralnim oblastima nisu tokom poslednje decenije bili ugroženi zbog

objektivnih okolnosti, ali nedostatak jače pravne regulative otvoriće ovo pitanje kao veliki problem.

Procene stručnjaka su da će u narednom periodu rasti broj stranih turista u Srbiji (do 40% ukupnog broja turista), dok će u ruralnom turizmu domaći turizam ostati izrazito dominantan (strani turisti do 15% svih dolazaka). Kako je jedan od konkurenta turističkoj ponudi Srbije u segmentu ruralnog turizma njegovo neposredno okruženje, Srbija je primorana da gradi jedinstvenu marketing strategiju u ovom turističkom proizvodu/ima (kreiranje integrisanog turističkog proizvoda ruralnog prostora). Međutim, ruralni integrisani proizvod nikako ne sme biti oslonjen samo na pružanje usluga prenoćišta i eventualno ishrane. On mora obuhvatiti i ponudu upoznavanja turista sa prirodnim i antropogenim turističkim resursima u okruženju (prirodno i kulturo nasleđe, uključivanje u aktivnosti u domaćinstvu, organizovanje edukativnih programa (škole u prirodi, stari zanati).

Literatura

Literature

- Bogdanov, N., Stojanović, Ž., 2006: *Metodologija utvrđivanja ruralnosti i identifikacija ruralne Srbije*, DAES i Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet u Beogradu, Beograd
- Bryden, J. M., Copus, A., MacLeod, M., 2002: *Rural Development Indicators, in the Report of the PAIS project, Phase I*. Report for Eurostat with LANDSIS, Luxembourg
- Bousset, J-P., Skuras, D., Tešitel, J., Marsat, J-B., Petrou, A., Fiallo-Pantziou, E., Kušova, I., Bartoš, M., 2007: A Decision Support System for Integrated Tourism Development: Rethinking Tourism Policies and Management Strategies, *Tourism Geographies*, Vol. 9, No. 4, 387–404
- Butler, R., Hall, C.M., Jenkins, J.M., 1998: Introduction, in: *Tourism and recreation in rural areas* (Butler R., Hall C.M. & Jenkins J.M. eds.), pp. 3–16. Wiley, New York,
- Clark, G., Chabrel, M., 2007: Measuring Integrated Rural Tourism, *Tourism Geographies*, Vol. 9, No. 4, pp. 371–386.
- Cohen, E., 1993: Introduction: investigating tourist arts, *Annals of Tourism Research*, 20, pp. 1–8.
- Cronin, L., 1990: A strategy for tourism and sustainable developments, *World Leisure and Recreation* 32(3): 12–18.
- Đurović, D., Cvejić, S., 2011: Ruralni turizam kao činilac ruralnog razvoja. Zajednički program UN-a u Srbiji, Beograd.
- Hakkarainen, M., Seija, T., 2008: Tourism's role in rural development of Finnish Lapland: interpreting national and regional strategy documents, *Fennia* 186: 1, pp. 3–13. Helsinki.
- Hall, D.R., 1998: Tourism development and sustainability issues in Central & South Eastern Europe, *Tourism Management* 19: 423–31.
- Hall, D.R., Kinnaird, V., 1994: Ecotourism in Eastern Europe, in: *Ecotourism: A Sustainable Option?* (E. Cater and G. Lowman eds.), pp. 111–36. Wiley: Chichester.
- Hunter, C.J., 1995: On the need to re-conceptualise sustainable tourism development, *Journal of Sustainable Tourism* 3: 155–65.
- Jenkins, T., Oliver, T., 2001: *Integrated tourism: a conceptual framework*. SPRITE Research Project, Aberystwyth: Institute of Rural Studies, University of Wales.
- Jovanovic V., Manic E., 2012: Evaluation of Sustainable Rural Tourism Development in Serbia, *Scientific Annals of the Danube Delta Institute*, vol. 18, pp. 285 – 294.
- Karpowicz, Z., 1993: The challenge of ecotourism: application and prospects for implementation in the countries of Central & Eastern Europe and Russia, *The Tourist Review* 3: 28–40.
- Knowd, I., 2006: Tourism as a mechanism for farm survival, *Journal of Sustainable Tourism* 14: 1, pp. 24–42.
- Lash, S., Urry, J., 1994: *Economies of Signs and Space*. Sage, London.
- Lazić, L., 2007: *Turizam i ruralna područja*. PMF - Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.

- Mafunzwaini, A.E., Hugo, L., 2005: Unlocking the rural tourism potential of the Limpopo province of South Africa: some strategic guidelines, *Development Southern Africa* Vol. 22, No. 2, pp. 1-15.
- Murphy, P., Murphy, A., 2001: Regional tourism and its economic development links for small Communities, in: *The future of Australia's country towns*, (M.F. & Collins, Y.M.J., eds.), pp. 162–71. Centre for Sustainable Regional Communities, La Trobe University, Bendigo,.
- Naah, R., Martin, A., 2003: Tourism in peripheral areas – the challenges for northeast Scotland, *The International Journal of Tourism Research* 5: 3, pp. 161–181.
- Nacionalni program ruralnog razvoja od 2011-2013. godine. "Službeni glasnik" br. 79/11, 2011.
- Njegovan, Z., Bošković, O., 2008: *Izgradnja koncepta održivog ruralnog razvoja u Republici Srbiji i smanjenje siromaštva*, Ekonomski fakultet, Beograd
- Petrou, A., Fiallo Pantziou, E., Dimara, E., Skuras, D., 2007: Resources and Activities Complementarities: the Role of Business Networks in the Provision of Integrated Rural Tourism, *Tourism Geographies* Vol. 9, No. 4, pp. 421–440
- Plan strategije ruralnog razvoja (2009-2013). Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije, 2009.
- Robinson, M., Boniface, P., 1999: *Tourism and Cultural Conflicts*, CABI Wallingford.
- Russo, A., 2005: Cultural gateways: building partnerships for sustainable development in destination regions. Paper presented at the 45th Congress of the European Regional Science Association, Vrije Universities, Amsterdam, 23–27 August.
- Saxena, G., Clark, G., Oliver, T., Ilbery, B., 2007: Conceptualizing Integrated Rural Tourism, *Tourism Geographies*, 9(4), pp. 00–01.
- Selwyn, T., 1996: *The Tourist Image: Myths and Myth Making in Tourism*. Wiley, Chichester.
- Sorensen, A.D., Epps, W.R., 1996: Leadership and local development: dimensions of leadership in four central Queensland towns, *Journal of Rural Studies* 12, pp. 113–25.
- Stojanović, Ž., Manić, E., 2007: Održivost i diverzifikacija ruralne ekonomije – analiza mogućnosti razvoja ekoturizma, u: *Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj (II) – očuvanje ruralnih vrednosti*, prva knjiga, (ur: prof.dr Drago Cvijanović, dr Vladana Hamović i dr Jonel Subić), Institut za ekonomiku poljoprivrede Beograd – Srbija, RPK i dr., str. 333-341.
- Stojanović, Ž., Manić, E., 2009: Cross-border cooperation, protected geographic areas and extensive agricultural production in Serbia, u: *Tematski zbornik radova 'The Role of Knowledge, Innovation and Human Capital in Multifunctional Agricultural and Territorial Rural Development'*. str. 397-405. European Association of Agricultural Economists, Beograd
- Strategy for sustainable rural tourism development in Serbia. Strategy report initial draft, Spanish MDG achievement fund joint programme - Sustainable tourism for rural development, 2010.
- Strategija turizma Republike Srbije. Horwath consultinga i Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2006.
- Swarbrooke, J., 1996: Towards a sustainable future for cultural tourism: a European perspective, *Tourism and Cultural Change*, (edit. M. Robinson, N. Evans and P. Callaghan), pp. 227–56. Newcastle: University of Northumbria.
- Tisdell, C., 2000: *The Economics of Tourism*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Todorović, M., Bjeljac, Ž., 2007: Osnova razvoj ruralnog turizma u Srbiji, *Glasnik SGD* 87, 1, 135-148.
- Turnock, D., 2002: Prospects for sustainable rural cultural tourism in Maramures, *Romania Tourism Geographies* 4(1), pp. 62–94.
- Wahab, S., Pigram, J.J., 1997: *Tourism Development and Growth: the challenge of sustainability*. Routledg, London.
- Walmsley, D.J., 2003: Rural Tourism: a case of lifestyle-led Opportunities, *Australian Geographer*, Vol. 34, No. 1, pp. 61–72.
- Živanović, J., Marijana, P., 2006: *Specifičnosti sela u Srbiji u kontekstu turističkog potencijala*. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije , Beograd

SUMMARY

SUSTAINABLE RURAL TOURISM AS A DEVELOPMENT FACTOR OF RURAL AREAS: THE EXAMPLE OF SERBIA

Emilija Manić

Faculty of Economics, University of Belgrade
Kamenička 6, 11000 Belgrade, Serbia

Rural areas are seen as one of the least developed areas with lot of development problems and very often not so many sustainable solutions. In Serbia, rural areas include more than 80% of nation territory. However, for a very long period of time, these areas are under very poor condition for development. Today rural areas in Serbia are mostly slightly inhabited, with old population and continuous negative net migration rate. Agricultural production is dominant activities in these area, but it is often case that many rural areas are rusty and negligent.

Many development programs and strategies in Serbia are trying to revive rural areas through different projects and ideas. One of the most common one is rural tourism development. Rural tourism is seen as one of the instrument of rural areas improvement. Whatsoever, it is seen as the key for revitalization of rural living in Serbia because through tourism activities many young people will come to rural areas to work and live. Also, it means that it would help better life for rural population and, in some way – directly or indirectly, additional source of income for rural families.

However, rural tourism development is not an easy task. It is not something which could be developing only on tourist attractors and enthusiasm. Good planned and build up tourist infrastructure is needed, too. The natural and cultural heritage should be “packed” with adequate infrastructure into integrated tourist product. Only in that way, rural tourism can bring expected effect on local economy. At the same time, local community supposed to be ready to accept tourism and tourists and be ready to learn how to develop their environment in order to constantly improving given tourist products. Local community should be cooperative and in one moment to take over the leader role in rural tourism development.

It is important to make sustainable instruments of tourism development within rural areas. That means that in the process of making rural tourism product, policy makers and local community should be very careful with fragile rural environment. There is a danger of destroying rural environment and given tourist resources by excessive tourism development. Because of that it is needed to develop strategies and plans in order to monitor and direct tourism development in rural environment.

Author

Emilija Manić

Doctor of Geographical Sciences. Associate Professor of Economics, University of Belgrade. Professional training in Germany (2002) and the USA (2005). Her field of interest is economic geography, the application of GIS in spatial analysis, using, planning and management of space tourism. She has published one monography, three university textbooks more than 30 scientific articals, and participated in over the15 projects.